

ANTAL TAMÁS

Árnyékország**A Harmadik Birodalom politika- és alkotmánytörténete (1929–1939)****Válság és fasizmus**

Az 1920-as évek második felében már egyre nyilvánvalóbbá vált a weimari köztársaság válsága, amely a világgazdaság 1929-ben történő megrázkódtatásakor véglegesen elmélyült, és a német politika illetve politikai rendszer több éves próbálkozás ellenére sem tudott ebből releváns alternatíva alapján kivetítő utat találni (W. Marx, H. Müller kancellársága). A válság mind a gazdaságban, mind a politikában, mind az államberendezkedésben, mind a társadalomban és a társadalmi gondolkodásban kiéleződött.

Gazdaságilag Németország alapvetően még mindig szemiperiférikus fejlődési folyamatot mutatott, noha jóval közelebb állt a tőkés centrumhoz, mint Ausztria vagy Magyarország. Ez magával vonta a derivált és komplementer fejlődési formáció legtöbb sajátosságát, minek köszönhetően a második és a harmadik ipari forradalomba való bekapcsolódás ellenére is a német gazdaság számottevően alulindukált maradt. Növelték a feszültséget a békeszerződés által terhelte hátrányok, amelyet a Young-terv csak fokozott (1929).¹ Ez azonban elegendőnek mutatkozott a társadalom jellegzetesen kelet-európai szemiperiférikus átalakulásához: a torlódt (duális) társadalom kialakulásához, a korabeli Németországban kétszerezsen. Az egyik pólust jelentette a Rajna-vidék tőkés centrumi fejlettsége, a másikat a jóval nagyobb területet kitevő egykori Poroszország. Társadalmilag azonban ez utóbbi is dichotom volt: az országos dualitáson túlmenően a porosz partikularitással is kialakult a modern és a tradicionális társadalmi szektor ellentéte. Mindezek teremtettek ké-

sőbb alapot a szélsőjobb aktivizálódásának Münchentől Berlinig.

A köztársaság weimari alkotmányon nyugvó abszolút polgári demokratikus, liberális rendszere éppen ezen jellegzetességei miatt a fentiekkel egy időben kezdett fokozatosan felőrlődni. Az alkotmány azt kívánta biztosítani egy köztársasági, sőt alapvetően demokratikus hagyományoktól is mentes országban, hogy valamennyi társadalmi partikuláris rétegnek meglegyen a maga, akár csak minimális képviseleti lehetősége, s az állam stabilitását ezen szervezetek (pártok) által artikulált érdekek permanens ütköztetése szavatolja. Azonban mindez az ellenkezőjét váltotta ki: a *Reichstag* sok esetben már éppen gátolta a mindenkori kancellár tevékenységét, különösen, ha az elnöki kabinetként (kisebbségi kormány) működik az ominózus 48. cikkely értelmében. (Ez kimondja, hogy a köztársasági elnök a Reichstag összetételétől függően akár kisebbségi kormányt is kinevezhet, illetve rendeleti kormányzást vezethet be.)² A weimari demokrácia csődjét az állam föderalisztikus felépítése pedig csak még tovább növelte.³

1929-re a társadalmi feszültség kezelhetetlennek tűnő módon megnőtt, s ezt a Müller-kormány sem tudta orvosolni. A fent leírt folyamatok eredményeként a társadalom fokozatosan szembefordult a lassanként már csak a szociáldemokraták és a *Zentrum* által életben tartott köztársasággal. Minden, ami rossz, a weimari köztársasághoz kapcsolódott, beleértve különösen a német presztízs 1918 utáni törését. A lojalitását fokozatosan veszítő tömegek radikalizálódása elkerülhetetlennek látszott: egyre szimpatizánsabban fordultak a szélső jobboldal felé, ahol a még

nem teljesen rendezett mozgalomból a *Strasser*-fivérek is leszorítva egy ember vált meghatározóvá: *Adolf Hitler*.

A jobboldali ideológia nem elhanyagolható Hitler hatalomra kerülésében, bár igazán csak a „totális” fasizmus (nácizmus) mint normatív nemzeti nacionalista ideológia abszolutizálásának kialakulásához nélkülözhetetlen, különben is, a *Mein Kampf*ot 1928 környékén még igen kevesen ismerték, Hitler beszédei pedig sokkal inkább az aktualitásra épültek akkoriban, mintsem a tiszta mozgalmi eszmékre. Ugyanakkor az is igaz, hogy a tömegeknek ekkor még fogalmuk sem lehetett a fasisztoid karakter igazi jellemzőiről. A fajelmélet egyébként nem volt új a történelemben (*J. A. Gobineau*, *H. S. Chamberlain*), a *Herrenvolk* felsőrendűségének kidolgozása alapjaiban már létezett, mint ahogy tulajdonképpen a Führer-elv (*Führerprinzip*) is.⁴ Ami más: ennek a markáns kimunkálása és szociális megújódással való elegyítése⁵ szemben az internacionalista és a pacifista „fertőző” irányzatokkal.

Az NSDAP taglétszáma 1929-ben csak 170 000 volt, 1928-ban csupán 810 000 szavazatot szerzett, és 12 képviselőt küldhetett a *Reichstag*ba (az összes mandátumhelyek száma: 491)⁶, ami igen csekély, azonban néhány év elteltével mindez 288 mandátumra emelkedett. A továbbiakban ennek menetét vizsgáljuk.

Adolf Hitler útja a hatalom felé

Hitler hatalomra jutásában néhány kulcsfontosságú elemet el kell különíteni: 1) a nagytőke támogatásának megszerzése, 2) a tömegmozgalmak támogatásának clérése, 3) a korabeli politikai vezetőség sorozatos kudarcai.

A legfontosabb kiindulópont az első probléma: miért támogatta a német nagytőke Hitlert és az NSDAP-t? A válasz több komponensű. Először azt a kérdést kell megvizs-

gálnunk, hogy létezett-e más releváns alternatíva – s erre nemleges feleletet kell adnunk. A német nagytőke ugyanis kényszerpályán mozgott: a köztársaság idején gazdasági stabilizáció tulajdonképpen nem ment végbe, az infláció viszont annál inkább felzökött, ugrásszerűen nőtt a válsággal a munkanélküliség (segélyen 2,3 millió ember élt, a munkanélküliek tényleges száma pedig a 3 milliót súrolta már 1929-ben is!⁷), s ezzel fokozatosan duzzadt a baloldal támogatottsága (a kommunisták 13,1%-os eredményt értek el az 1928-as választásokon⁸). A megoldást illetően a felső körök egyre inkább egy autarchikus tervgazdaságra épülő hivatásrendi államot véltek egyedüli lehetőségnek (ez nem jelenti okvetlenül a későbbi totális államot!), ehhez viszont a politikai rendszer átalakítására volt szükség, amit elfogadhatóan (a kommunisták nyilván nem jöhettek szóba) csak Hitler kínált.⁹ Ha tehát kérdésként tesszük fel, hogy döntő szerepű-e egyáltalán a német nagytőke (elsősorban a tradicionális szegmens) a hatalom megszerzésében, akkor igenlő választ kell adnunk, de azonnal hozzá kell tennünk, hogy nem kizárólagos.

Mindez nem realizálódhatott volna a széles és nem feltétlenül félrevezetett néptömegek támogatása nélkül. A fasizmus alapfeltétele a tömegmozgalom: e támogatásának megszerzése, illetve megtartása nélkül nem életképes (lásd az olasz fasizmus válságát az 1930-as évek közepétől)¹⁰. A támogatottság fenntartásának alapvető módja az állandó politikai célok hangoztatása, amelyek nem merülnek ki a hatalomra kerülés pusztá megvalósulásával. Azonban ez nem az örökös ígéretetést jelenti. *Ormos Mária* kimutatta, hogy Hitler tulajdonképpen az alsó társadalmi rétegeknek nem ígért konkrétan semmit Németország felemelésén kívül, mégis a választásokkor jelentős számú szavazatot kapott tőlük. Hitler nem az egyik vagy másik réteghez fordult, hanem szónok-

lataiban az egész néphez, hirdelve ezáltal osztályfelettségét. Ezért az NSDAP-nek valójában nem is létezett konkrét politikai programja, mivel az említettek megvalósítását az egyik legfőbb állandó célban, a térszerzésben és a nagytérgazdaságban látta, ha ez utóbbiakat nem is tárta okvetlenül a széles közvélemény elé¹¹. És mivel a célok elég távlatinak minősültek, alkalmasak lettek a tömegtámogatottság későbbi fenntartására is – mint látni fogjuk eredményeket is prezentálva.

Miben állt mégis a tömegszimpátia? Részben abban, hogy olyasmiről beszélt Hitler, amit mindenki szívesen hallgatott: a német nagyságról, a múlt és jelen kontrasztjáról, a nemzeti érdekekről, s mindezekkel a tömegek affektíven azonosulni tudtak. Az érem másik oldalát a párt agitátorai jelentették, akik vezérükkel ellentétben mindenkinek adócsökkentésről, földosztásról, olcsóbb hitelekéről prédikáltak az utcákon, a stemplizőhelyeken (holott ezek természetesen valótlán ígéretek voltak, földosztás pedig még W. Darré agrárreformjaiban sem szerepelt). Valamint Hitlert jól megértették a középrétegek is, ahonnan valónak mindig is vallotta magát (az apja osztrák vámtisztviselő volt), illetve a munka- és szakképzettség nélküli ifjúság, lehetőséget kínálva nekik a Hitlerjugendben, illetve az SA-ban, amely ezek után gyakorlatilag nem lett más, mint – *Shirer* szavaival élve – „verekedők csürhéje”.¹² Tegyük hozzá, igazából Hitler sem tartotta őket többre, s így pont ők érezheték magukat az egyik legjobban félrevezetve 1933 után – valójában nem kaptak mást, csak amit megérdemeltek.

Harmadik posztulátumként az akkori német politikai elit tehetetlenségét és válságát jelöltük meg. A fokozódó gazdasági problémákon a Young-terv bejelentése mit sem segített, sőt csak a szégyenérzetet növelte, amit Hitler azonnal felismert: „*Ma az egész német törvényhozás nem egyéb, mint arra irá-*

nyuló kísérlet, hogy a békeszerződéseket meggyökereztesse a német népben. A nemzetiszocialisták e szerződéseket nem úgy tekintik, mint törvényt, hanem mint valami kényszert.”¹³

Ráadásul a szociáldemokrata és Zentrum párti miniszterelnökök sorra veszítették el bizalmukat *Hindenburg* elnökkel szemben (*H. Brüning, F. von Papen, K. Schleicher*), vagy éppen egymás kijátszásával próbálkoztak (von Papen kontra Schleicher), gyengítve ezzel a szociáldemokraták és a Zentrum összetartását az NSDAP-vel, a DNVP-vel, a *Stahlhelm*mel, illetve a kommunistákkal szemben.

Mindezek a folyamatok megindították Hitler számára a menetelést a kancellári szék felé, ami a fentiek ellenére sem volt éppen zökkenőmentes.

Hitlernek egyfelől a pártbeli ellenlábasait kellett félreállítania vagy legalább izolálni őket (*Otto Strasser, Ernst Röhm*), másrészt minél több szavazatot szerezni minél rövidebb idő alatt. Mi ez utóbbi feladattal foglalkozunk.

A párt anyagi problémái fokozatosan csökkentek, midőn 1928 és 1930 között a nagytőke egyre nagyobb része jelezte támogatását. Ezzel párhuzamosan Hitler óriási kampányhadjáratba kezdett, és soha addig nem látott teljesítményt felmutatva – az 1930-as választásokra készülvén – fél hónap alatt több mint húsz fellépést hajtott végre, így joggal remélt 50-60 reichstagbeli mandátumot eredményként. Azonban itt tévedett, mint ahogyan mindenki a német politikai körökben: az NSDAP (addig 12 mandátumot birtokolt!) nem 50-60, hanem egyenesen 107 képviselői helyet szerzett a Birodalmi Gyűlésben, felülmúlva ezzel minden várakozást¹⁴. A jelentős fejlődés döntően annak volt köszönhető, hogy a DNVP elveszítette szavazóinak felét, a szociáldemokraták támogatottsága is csökkent valamivel, valamint hogy 4,6 millióval több választó jelentkezett az urnáknál, mint ko-

rábban. A Hitlert támogatók jelentős része azonban nem volt nevezhető okvetlen nácinak vagy akár csak radikálisan jobboldalinak, sokkal inkább nemzeti érzelműnek, akik nem is annyira Hitler mellett, mint inkább a köztársaság csődje ellen szavaztak.

Mindez egyértelmű jele volt annak, hogy valami lényegesen változott: most már nem lehet figyelmen kívül hagyni az „osztrák káplárt” és a felemelkedő nemzetiszocialistákat, akik a „másik” szélsőséggel, a kommunistákkal együtt 575 parlamenti helyből 183-at tartottak kezükben, s – bár első hallásra meglepő, de – velük nem egyszer megtalálták a hathatós együttműködés lehetőségét is, mivel nézeteikben létezett egy fontos egyezőség: a legfőbb szálla, a weimari köztársaság.

Az NSDAP támogatása hirtelen prosperált: a német nagytőke gerince végleg mellé állt (*Kirdof, Thyssen, Hjalmar Schacht*, a későbbi ipari miniszter, *Wilhelm Keppler*, Hitler 1931-es gazdasági tanácsadója), a taglétszáma a szeptemberi választásoktól számítva az év végéig megnégyszereződött¹⁵.

Ilyen háttérrel került sor Hitler és Hindenburg első találkozására 1931 kora őszén, ami azonban még nem hozott áttörést (a későbbi Führer szétszórtnak mutatkozott, amit leginkább *Geli Raubal* halálával lehetett összefüggésbe hozni¹⁶). Ekkor az öreg elnök azt a kijelentést tette, mely szerint Hitlert legfeljebb postaügyi miniszterként tudná elképzelni, kancellárként aligha. Hindenburg fantáziája akkor szegényesnek bizonyult, csakúgy, mint mindenki másé.

Hitler viszont erőre kapott: életének talán legnehezebb, heroizálás nélkül állíthatóan emberfeletti teljesítményt kívánó éve következett, 1932. Öt választási kampány várt rá, és – ha ebből a *Landtag*-választásokat nem számoljuk, akkor is – egy kétfordulós elnökválasztás és két *Reichstag*-választás, úgy, hogy teljesítményét kampányról kampányra megduplázta.

Az elnökválasztás procedúrájához nem sok kedve volt az akkor már nyolcvanötödik évében járó Hindenburgnak, de mivel Brüning nem tudta meghosszabbíttatni a *Reichstag* taggal a tisztségét, vállalnia kellett a kihívást. Mivel február 22-én *Goebbels* bejelentette: a Führer jelölteti magát Hindenburg ellenében (ehhez Hitler – lévén 1925 óta hontalan – előbb gyorsan megszerezte a német állampolgárságot¹⁷). A küzdelem hatalmas erőt vett; először alkalmazta dr. Goebbels kampányfőnök a hangos média adta lehetőségeket. Hitler ismét bejárta az egész országot, de a végkifejlet – immár negatív értelemben – ismét váratlan eseményt hozott: a március 13-i első forduló eredménye 49,6% lett Hindenburg javára [Hitler 30,1%, *Thälmann* (KPD) 13,2%, *Duesterberg* (Stahlhelm) 6,8%]¹⁸. Mivel a szükséges abszolút többséget senki sem érte el, újabb forduló következett. Hitler immár repülőgéppel közelítette meg szónoklatainak helyszíneit, retorikai mogulként még több beszédet tartott, de ez sem segített: a győzelem – várhatóan – Hindenburgé lett 52,9%-kal, Hitler a voksok 36,7%-át kapta meg. Az „öreg” ráadásul a sikertől felbuzdulva egy elnöki rendelettel betiltotta az SA és az SS működését. Ezt az NSDAP többszörös kudarcként élte meg, de mielőtt tovább haladnánk, egy megjegyzést okvetlenül tennünk kell: igaz, hogy Hitler vereséget szenvedett, de a társadalom több mint egyharmada mégis őrá szavazott!

A *Landtag*-választásokon az NSDAP egyértelmű célja az lehetett, hogy mennél több *Land*ban megszerezze az ottani kormányalakításhoz szükséges többséget vagy legalább ahhoz igen közeli értéket. Hitler további terveihez ez stratégiai ajánlólevélnek számíthatott volna, de célját teljes egészében csak *Anthalmban* érte el, ahol *Alfred Freyberg* náci képviselő alakíthatott kabinetet. Egyéb landokban a támogatottsága 30% körül mozgott, ezzel is megerősítve az elnökvá-

lasztás során a politikai potenciálról már levont következtetéseket¹⁹.

Azonban nem sokkal a választások után megbukott a Brüning-kormány, az új *Reichstag*-választásokat július 31-re tűzték ki. Hitler tudta, hogy elérkezett a talán soha vissza nem térő alkalom: minden képzeletet felülmúló kampányhadjáratot folytatott, valóban *harcolt*. Július 15. és 30. között 53 színhelyet keresett fel, s közben azt is sikerült elérnie, hogy von Papen engedélyezze az SA és az SS működését. Mindezek demonstrálására érdekességképpen megemlítjük, hogy Hitler pl. július 27-én 60 ezer ember előtt beszélt Brandenburgban, majd ugyanennyi előtt Potsdamban és még aznap egy 120 ezer fős közönség előtt Berlinben, ahol további 100 ezer ember a *Grünwald* stadionon kívülre szorulva hangosbeszélőn hallgatta őt. A hatás nem maradt el: az NSDAP a Reichstag legerősebb pártjává lett 230 mandátummal, 14 millió szavazó támogatásával (37,3%). Nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalom középső és felső rétegei – talán a katolikusokat leszámítva – áttáltak Hitler oldalára (SPD 133, KPD 89, Z 73 mandátum).²⁰

A kancellári kinevezést Hitler már a zsebében érezte, mikor Hindenburg közölte vele, hogy maximum von Papen melletti alkancellárságig hajlandó elmenni. Ezt Hitler dühöngve utasította el, mondván, hogy „a fennálló kormányban való részvétel az ő számára nem jöhet szóba. A nemzetiszocialista mozgalom jelentősége mellett neki el kell érnie a maga és pártja számára a kormány és az állam vezetését teljes egészében.”²¹

Ezzel a kijelentéssel – mintegy *filius ante patrem* – váratlanul leleplezte önmagát, szerencséje, hogy csak ketten hallották: Hitler az államfői hatalmat is magának vindikálta. Minden esetre Hindenburg hajthatatlan maradt, de nem ez volt az egyetlen meglepetés von Papen körül. Ugyanis az első ülésnapot a Reichstagban a kommunisták eleve egy

bizalmatlansági indítvánnyal kezdték, amit az NSDAP és a Zentrum is támogatott, ennek fejében a kancellár első s egyben utolsó performanszra felolvasott egy – még az ülés előtt megfogalmazott – elnöki döntést, amelyben feloszlatta az öt első és egyetlen lépésével lemondató *Reichstagot*, s új választásokat írt ki. Mindkét lépés teljesen váratlan volt, de az előre elhatározott *Reichstag* feloszlátás talán a nehezebben követhető, mindenesetre von Papen fiasója és elégtétele következtében Hitler – az évben immáron ötödjére – újra választások elé nézett.

A továbbra is „Légalité” Adolf azonban egyre türelmetlenebb lett, s ereje is fogyóban volt, ami ilyen hónapok után nem is meglepő. Végül az NSDAP félelme beigazolódott: a november 6-i választásokon 2 millió szavazatot veszített, s így csak 196 mandátumot szerzett pártjának.²² Alapvető oka, hogy most 1,4 millióval kevesebben járultak az urnák elé, mint júliusban. A kudarc ellenére Hitler továbbra is kisebbségi kabinet formájában követelte a saját kinevezését a 48. cikkely értelmében. Ez most sem következett be, ugyanis Schleicher tábornok javaslatára (aki korábban von Papent is „felfedezte”) egy másik személy kapta meg a bársonyszéket, jelezvén a politikai élet teljes káoszárt (egy éven belül már a harmadik kancellár!): ez pedig maga Schleicher. Ezúttal azonban már a társadalom sem volt elégedett.

A politikai krízisből *in abstracto* három lehetséges kiutat lehetett találni: 1) a Schleicher-kormánynak végül néhány alkalmas javaslatral sikerül feloldania a társadalmi feszültséget (a decemberi bemutatkozó beszéd után máris „agrárbolsevistának” titulált kancellár számára ez eleve valószínűtlennek látszott); 2) a majdnem polgárháborús hangulat megfékezésére kivételes állapotokat lehetett volna bevezetni, megfékezve a szélsőséges polarizálódást, ami egyre inkább az NSDAP és a kommunisták irányába muta-

tott, mivel ez utóbbiak részére is manifesztálódott némi előretörés. Ehhez viszont valószínűleg szükség lett volna a *Reichswerhre*, aminek megvalósításához senki sem vállalta a felelősséget.

Maradt tehát a harmadik verzió: valahogyan egyezsége jutni Hitlerrel egy koalíciós kormányt illetően. A feladatot a végig sértett Papen vállalta – persze saját érdekből. Három aduja is volt: 1) már az elnök sem állt Schleicher mellett, és úgy tűnt, a *Reichstag* sem pártolja őt; 2) Papent viszont a nagytőke jelentős mértékben támogatta, így Hitler mellett még ő számított a felső gazdasági körök potenciális dotáltjának; 3) Hitler látta, hogy önerőből egyenlőre semmiképpen sem boldogul, és Papen tálcán kínálta fel neki az együttműködés lehetőségét, ráadásul őt ajánlva be kancellárnak, mivel a koalícióra más módon nem mutatkozott esély. A folyamat végül is beindult. A döntő lökést *Oskar von Hindenburg*, az elnök fia támogatásának megnyerése jelentette, valamint az, hogy a nagytőke valóságos kampány formájában ostromolta az öreg köztársasági elnököt, aki addigra már belefáradt az örökös huzavonába és a kudarcokba. Schleicher fokozatosan lejáratta magát, agrárreformja még Hindenburgot is sértette, aki ráadásul úgy vélte, Hitler hamarosan úgy is leszerepel, vagy ha nem, legalább tényleg stabilizálódik a gazdaság, s miután *Hugenberg* (DNVP) is beleegyezését adta szó szerint az utolsó pillanatban, az agg elnök végül is megvalósította Hitler legfőbb álmát: 1933. január 31-én kinevezte őt Németország kancellárjává. Még nem tudta, hogy a köztársaságnak ezzel végleg leáldozott.²³

A totális állam kiépítésének feltételét is képező első két – és egyben leghosszabb – lépés lezárult. Ehhez képest a következő események már soha nem látott forgószél gyorsaságával tépázták a meggyötört német demokráciát.

Hitler a kancellár

Miután Adolf Hitler – végül is alkotmányos úton – több mint egy évtizedes politikai pályát maga mögött tudván (1919-ben lépett be a DAP-ba) kancellár lett, elsődleges célként a köztársaság és a koalíció – tulajdonképpen szintén alkotmányos módon történő – felszámolását jelölte ki maga számára, megadván ezzel a kegyelem döfést a weimari rendszernek és bebizonyítva ezzel a korabeli német demokrácia védtelenségét és abszurdságát.

Alapvető feltételnek mutatkozott Hitler tervéhez a *Reichstag* újbóli – most már nácifikált – átalakítása. Ennek érdekében március 5-re új választásokat íratott ki, remélvén, hogy végre megszerezheti a várt parlamenti – lehetőleg abszolút – többséget. A szokásosnál is nagyobb kampány nem maradt el, de az igazi lökést mégis – függetlenül attól, hogy ki okozta, a félnótás *van der Lubbe* egyedül vagy inkább más²⁴ – a *Reichstag*-tűz jelentette. Február 28-án erre hivatkozva gond nélkül aláírta Hindenburg a „Nép és állam védelmére” (*Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat*) című szükségrendeletet, amely az Alkotmány 48. cikkelyének (2) – radikálisan értelmezett – bekezdése alapján kimondta: „Ezért engedélyezve van a személyes szabadság, a szabad véleménynyilvánítás, a sajtószabadságot is beleértve, az egyesülési és gyülekezési jog korlátozása, a levél-, posta-, távíró- és telefontitkokba való betekintés, házkutatás elrendelése és tulajdon lefoglalása, illetve korlátozása az egyébként erre előírt törvényes kereteken túl is.”²⁵

Megszűt tehát a *habeas corpus* joga, s az „árulás” elleni rendelettel kiegészítve a következőkben ez a jogforrás adott legális alapot a sorozatos üldözéseknek.

De nem ez volt március 28. egyedüli meglepetése. Ugyanis Hitlerék komolyan

clretentő példát kívántak statuálni a *Reichstag*-tűz kapcsán, s ennek alapvető elemét képezte, hogy minimum van der Lubbe-nek a fejét kellett venni. A március 27-én gyűjtogatás bűncselekményében irányadó jogszabály szerint viszont ilyen büntetékért „csak” maximum életfogytig tartó szabadságvesztést mint büntetést lehetett kiszabni. Ezért 28-án törvénymódosítást fogadtak el arról, hogy megváltoztatják a szankció legsúlyosabb formáját – halálbüntetésre. Mindezek ellenben még nem jelentettek megoldást, mivel az új rendelkezés csupán egy nappal a tűz után lépett hatályba. Így március 29-én újabb módosítás következett: visszamenőleg (!) alkalmazhatóvá tették a halálbüntetést az 1933. január 31-e és február 27-e közti időszakra is („*Lex van der Lubbe*”). Ezzel a lépéssel nyíltan sárba tiporták a *nulla poena/nullum crimen sine lege praeria* minden jogállamra vonatkozó büntetőjogi alapelvet, valamint az alkotmány 116. cikkelyét (viszszaható hatály tilalma), végleg egyértelművé téve az esetlegesen még kételkedők számára is a jogállamiság halálának kezdetét.

Közben március 5-e úgy jött el tehát, hogy a kommunista jelöltek nagy része le tartóztatásban volt (ennek ellenére is megtartottak egyébként 81 mandátumot a megelőző 100-ból). Végül is az összes szavazatok 43,9%-át kapta meg az NSDAP (17 millió voksoló), 288 helyet biztosítva ezzel a *Reichstag*-ban, amely ugyan többet jelentett, mint bármely korábbi eredmény, de a várt sikerhez képest messze alulmaradt, a szociáldemokraták és a Zentrum viszont relatíve megőrizte addigi pozícióját.²⁶ A nacionalisták 52 mandátumával együtt azonban a kormány mégis abszolút többséghez jutott – de mindez jelenti azt is, hogy a koalíció továbbra sem szűnt meg.

Ez ugyanakkor nem változtat azon a tényen, hogy a néptömegek 44%-a Hitlerre szavazott, ami messze felülmúlta az összes többi pártét (a második helyen álló SDP is

csak 7 millió szavazatot kapott). A korábbiakhoz képesti többlettámogatás a baloldal elleni fellépésen túl a katolikus tömegek jelentős átpártolásából is adódott, különösen a dél-bajor területeken, ahol 1932 júliusa óta az NSDAP támogatottsága 22,9%-ot emelkedett. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a nem rá szavazók jelentős részéről sem lehetett feltétlenül állítani, hogy kifejezetten Hitler-ellenesek lettek volna, bár kétségtelen, hogy a társadalom majd kétharmada még mindig nem tekintette őt a Führerének²⁷.

Mégis, az NSDAP ünnepe, a *Völkischer Beobachter* Hitlerről áradozott, s ezzel nem volt egyedül. Ugyanis mindent összevetve elmondható, hogy a német nép tudatosan vetette le köntösét az évtizedes rémálomnak, hogy elinduljon egy reményekkel teli, boldogabb világ felé. Az elgondolás valójában helytálló, csak a megvalósítás történt másként, mint ahogyan remélték.²⁸

Az új parlamenti összetétel lehetővé tette, hogy hezitálás nélkül betérjessze és elfogadtassa Hitler a gyakorlatilag a parlamentarizmus megszüntetéséről szóló ún. *felhatalmazási törvényt*, amely négy évre a kormányt jogosította fel a legiszlációra, az alkotmánymódosításra és a külföldi államokkal kötendő szerződések jóváhagyás nélküli megkötésére. Ezzel a lépéssel a *Reichstag* az államirányításból voltaképpen kiiktatta önmagát (mindössze a 94 jelenlevő szociáldemokrata képviselő szavazott nemmel!), a kormány feletti ellenőrzési joga elveszett, s mindezt – újbóli megszavazással – négy évente ismételtén megtette.

A következő lépés július 14-re esett: törvényben mondták ki, hogy Németországban az egyedüli legális párt a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt. A pluralitás ezennel megszűnt, a totális államhoz szükséges egypárti monokratizmus így normatív megvalósult.

Ehhez előjátékkul 1933 tavasza szolgált,

mivel a márciusi választások után rendre oszlatták fel a pártszervezeteket, mindenekelőtt a Kommunista Pártot (KDP), majd a május 1-i ünnepségsorozat után a szakszervezetek és velük együtt az így bázis nélkül maradt Szociáldemokrata Párt (SDP) következett, s ezután a Zentrum Párt már önként feloszlatta önmagát, csakúgy, mint a többi polgári párt. Végül a júliusi pártstruktúra valóban monizmust mutatott.

A köztársaság utolsó (mű)emlékét maga Hindenburg jelentette, aki ugyan aláírt mindent, amit Hitler letett elé, de – érthetően – mégis útban volt, emlékezzünk csak a korábbi hitleri kijelentésre, amelyben az államfői hatalmat is magának vindikálta. Azonban jelen esetben már csak várnia kellett, mivel az agg elnök 1934-re köztudottan utolsó hónapjaiban járt, s miután halála augusztus 2-án be is következett, Hitler könnyűszerrel megszerezte az elnöki hatalmat is: most már valóban a *Führer*nek érezhette magát.

Természetesen ehhez ignorálni kellett az 1932. december 17-i alkotmánymódosítást, amely szerint az államfő halála esetén az új elnök megválasztásáig a Legfelsőbb Bíróság elnöke veszi át a posztját. Ez *in praxi* könnyen megoldható volt a felhatalmazási törvény alapján, mivel az kimondta, hogy szükség esetén (annak nyilvánították) a kancellár akár az alkotmánnyal ellentétes döntést is hozhat. Augusztus 1-jén ez meg is történt, törvényben mondták ki, hogy az elnöki feladatkör Hindenburg halála után a „vezér és kancellár”-ra szálljon át. A közvéleménnyel pedig csak Hindenburg testamentumát ismerték, amely szolgálatainak sommáztatát foglalta magában, és ráadásul dicsérte Hitlert. Az utolsó kívánságot tartalmazó iratot pedig – minthogy Hindenburg kifejezetten neki címezte – csak a *Führer* olvasta, és valószínűleg azonnal meg is semmisítette, akármilyen állt benne (von Papen szerint, aki a végrendelet első változatát fogalmazta, a

levélben a monarchikus berendezkedés visszaállítását javasolta a haldokló elnök, de maga a szöveg sosem került elő)²⁹.

A köztársasági elnöki címet ezek után eltörölték, mivel Hitler *Vezér és Kancellár*-nak (*Führer und Kanzler*) deklarálta magát. Népszavazással azért ezt még megerősítették („csak” 90%-os lett az „igen”!).

A totális állam ezzel tisztán kirajzolódott, a képre Hitler árnyéka vetült, a gyakorlat kontúrjai viszont csak ezek után adták meg az igazi színét.³⁰

Államszervezet, közigazgatás, törvénykezés

A Harmadik Birodalom jogrendszerének fő sajátossága, hogy a totalitárius volta ellenére sem törölték el (helyezték hatályon kívül) *de iure* a weimari alkotmányt. Ez nem is mutatkozott szükségesnek, mivel különös, alkotmányos kereteket biztosított a koordinálás számára, ugyanakkor egyetlen „zavaró” cikkelyét sem kellett figyelembe vennie a hatalomnak, mivel ezeket tetszés szerint kikerülhette a felhatalmazási törvény segítségével. Legalitását tehát Hitler rendszere – bármilyen furcsa is – éppen a megvetett alkotmányra alapozhatta.

A *Reichstag* formálisan szintén tovább élt, bár törvényalkotó tevékenységet négy különleges eset kivételével (az újjáépítési törvény és a három zsidótörvény) nem folytatott. Legfontosabb funkciója a felhatalmazási törvény négy évente történő meghosszabbítása lett, valamint Hitler legnagyobb hatású beszédeit – *quasi* propaganda célból – mindig a Birodalmi Gyűlés előtt tartotta meg, amely azután engedelmesen üdvözlésben tört ki. Formálisan a választásokat megtartották ugyan (plebiszcitárius vezérdemokrácia), de ez természetesen messze állt a valóban demokratikus jellegtől, mivel csak a náci által kijelölt képviselőket lehetett indítani. Elvileg a szavazás titkos volt, az

SD a sorszámozás és a kronologikus névsor-rögzítés módszerével mégis ellenőrizni tudták, ki kire szavazott, vagy ki voksolt Hitler ellen.

Nem létezett aktívan ülésező minisztertanács sem: az első hónapokban még néhányszor csak-csak összeült a kormány, de később ez is elmaradt, a helyette felállított Titkos Kormánytanács pedig csak papíron létezett, s a még az első években a háborús tervezés végett megalkotott Birodalmi Honvédelmi Tanács (*Reichsverteidigungsrat*) is csak két ülést élt meg hivatalosan. Ez utóbbi munkabizottságokra oszlott, aktívabban ilyen formában működött.

A kormányzati funkciókat a hagyományos minisztériumok helyett speciális hivatalokra bízta: így alakult meg A Führer Helyettesítési Hivatala (*R. Hess, M. Bornmann*), A Hadigazdasági Megbízott Hivatala (*H. Schacht*), A Közigazgatási Megbízott Hivatala (*W. Frick*) és a Négyéves Terv Meghatalmazottjának Hivatala (*H. Göring*), valamint léteztek további felsőbb kormányhivatalok csekélyebb jelentőséggel, de mind közvetlen Hitler hatalmának alárendelve (összesen 42).

Az utolsó kijelentésből is látszik, hogy az állam élén a Führer és Kancellár állt (Hitler), az ő kezébe futott össze minden kormányzati szegmens ellenőrzése (*Führerstaat*). Szerepe mindenek felé emelkedett, a kormány által rendeletileg hozott „törvények” (több ezer) tőle credtek, azonban a Führer-hatalom nem szűkíthető le csak az ő diktatúrájára: neki alárendelten bár, de működtek egyéb Führerek, mint a birodalmi ifjúsági Führer (*B. v. Schirach*), a birodalmi munkaszolgálati Führer (*F. Sauckel*), az SS és a Gestapo Führere (*R. Heydrich*, később *E. Kaltenbrunner*), valamint a Népfelvilágosító és Propaganda-minisztérium vezetője, Goebels és a „mindenes” Göring.

Másik két hatalmi intézmény: az államapparátus és a párt. Az utóbbi azonban –

szemben a Szovjetunióval – nem gyakorolható vezető vagy ellenőrző szerepet az előbbi felett. A párt elsősorban a tömegek mozgósításának eszköze volt, propagandisztikus célokat látott el, így nem létezett az olasz fasiszusbelihez hasonló Nagytanácsa vagy egyéb központi szervezete. (A húszas években még bonyolult pártszerkezet jellemezte az NSDAP-t, Birodalmi kincstárnokkal, Birodalmi gazdasági vezetővel is bírt abból az elgondolásból, hogy a hatalomra kerülés után azonnal a régi helyébe léphessen az új felépítmény [árnyékkormány], azonban a valós Birodalomban ez már szükségtelenné vált.³²)

Az államapparátus annál komplikáltabban, a végtelenségig szövevényesített módon funkcionált. Hitler ugyanis mégsem szüntette meg a „korábbi”, csupán felállított számos új intézményt, hogy már pontosan senki sem tudta, mi is tartozik a hatáskörébe és mi nem. Ez a kaotikus állapot végig jellemezte a Harmadik Birodalmat, s ez Hitlernek érdeke is volt, mert így csupán egyetlen biztosnak látszó pont létezett: ő. Mindez felsőbb szinten is megmutatkozott: a külügyi feladatok ellátása például hol Neurath, hol Göring, hol Rosenberg feladata lett, s néha még Goebels is beleszólt, bár a külügyminiszter Neurath volt. Belső rivalizálás és kompetíció alakult ki minden hatalmi régióban, megtévesztve ezzel az ellenfeleket, de a résztvevők önmagukat is³³.

A totalitárius rendszerben tehát az állami szuverenitás eszméje, a hatalommegosztás montesquieu-i gondolata és a polgári parlamentarizmus elve egyaránt nemkívánatosává vált, átadva helyét a fajfenntartás mint mindenek felett álló nemzeti érdek biztosításának. Ergo ez az állam leginkább a *Karl Schmitt* elméleteiben megalkotott voluntarista vezérállam-koncepciónak felelt meg, amely *in concreto* így az antiliberális-antipluralista *Machstaat* végletekgig totalizált formáját jelentette³⁴.

* * *

A közigazgatásban az előzőeknél prózaibb formáció alakult ki. A föderatív jelleget megszüntették, az addigi tagállamokat vizs-
szaminősítették tartományokká, élükre Hitler nevezett ki kormányzót (1934. január 30.: a birodalom újjáépítéséről szóló törvény – *Gesetz über den Neuaufbau des Reichs*). A helyi parlamentek is megsemmisültek, a városok elvesztették autonómiájukat, s a belügyminiszter ellenőrzése alá kerültek: ő nevezte ki a százezernél több lakost számláló települések polgármesterét – kivéve Berlint, Hamburgot, s a majdani *Ostmark* (Ausztria) központját, Bécset, ahol Hitler magának tartotta fenn ezt a jogot. A kisebb városokban a kinevezés joga a kormányzókat illette meg. A tartományok koordinálása a *Führerprinzip*nek megfelelően történt négy kancellárián keresztül: a köztársasági elnök kancelláriája (*O. Meissner* – 1934-ben megszűnt), a kancellár, a párt és a Führer kancelláriája (ebben a sorrendben: *H. H. Lammers; Bouhler; R. Hess és M. Bormann*).

Politikailag körzetekre (*Gau*) oszlott az ország a választóközeteknek megfelelően (34 darab), további hétre tagolták Ausztriát, a Saar-vidéket, Danzigot és a Szudétaföldet. Egy *Gau* több *Kreis*ből állt élükön a *Kreisleiterekkel*. Még kisebb egységnek számított az *Ortsgruppe* (helyi csoport), s az ezen belüli háztömbsejt.³⁵ Az új közigazgatás legitimációs látszatát egyébként az keltezte, hogy első megítélésre mindez jelentette volna a koordinációban a hagyományos képviselői rendszert felváltó, nemzeti jelentőségük által (faji) alapon tagolt társadalmi csoportszerveződések mint újszerű alapkövek előtérbe helyezését is. Valójában azonban a hivatásrendi szervezés náciifikált mintájának kibontása történt meg³⁶.

A Harmadik Birodalom törvénykezése (amely még az átlagosnál is messzebb esett a valódi *igazságszolgáltatástól*) a következő

alapelve épült: „*A totális állam nem tűr különbséget jog és morál között. Az igazságszolgáltatás csak egy világnézet keretében lehet és tud független lenni.*”³⁷ És különben is: „*A törvény és a Führer akarata egy és ugyanaz... Hitler a törvény!*”³⁸

Ezek után már nem meglepő, hogy az alkotmány 109. cikkelye (a törvény előtt egyenlőségről) igen sajátos módon érvényesült a gyakorlatban: a náci *Volksgemeinschaft*ban (népközösség) elvileg mindenki egyenlő, de úgy, hogy – némi túlzással – senkinek sincs joga semmire.³⁹ Ehhez kapcsolódóan a nők jogairól pedig még ennél is egyedibb elképzeléssel állt elő Hitler: „*A nőemancipáció csak a zsidó intellektus által kifundált szó, és tartalmát is ez a szellem határozza meg... Az ő [ti. a nő] világa a férje, családja, gyermekei és a háza.*”⁴⁰

Az utóbbiak kellő megértetése végett létrehozták a náci nőszövetséget is (*NS. Frauenschaft*), valamint szerveztek „menyasszonyképzőt”, ahol a kellő árszemplélet elsajátítása volt a legfontosabb cél, s csak ezt követően jött a gyakorlatiasabb képzés mintegy subsidiárius jelleggel (hozzátesszük, hogy a feleség teljes házastársi egyenjogúságát Németországban csak az évszázad második felében, 1959-ben sikerült elérni!⁴¹).

Egyébként a társadalom szervezetekbe történő beosztása jellegzetessége volt a Birodalomnak. Működtek különböző egyesületek, egyletek, körök, mindenféle társadalmi igénynek megfelelően – csak éppen mind náci ideológia alatt. *Ormos Mária* találóan több helyen megjegyzi, hogy ezzel tulajdonképpen Hitler a különböző intézmények helyett az embereket „államosította”, s ha mindezt tovább gondoljuk, felismerhetjük, hogy ezen lépésével Hitler igyekezett likvidálni a perszonális individuumot a totális sematizmus jegyében, így téve feltétlen hívévé az egyént az államnak, s megteremtve ezúton a globális szimpátiát a rendszer legitimálása érdekében, mígnem a társadalmi

organizmus legtöbb apolitikus szférája politikussá formálódott át. Az állam és a társadalom lassanként eggyé olvadt.

A bírósági hierarchia csúcsán hagyományosan a *Reichsgericht* (a német Legfelsőbb Bíróság) állt, de nemsokára megjelent mellé a *Volksgerichtshof*, a Népbíróság, amely a hazaárulási esetek kizárólagos, rettegett kezelőjévé vált. Az utóbbi két hivatásos és öt népbíróból (ülnekből) állt, ezeket legtöbbször az SS tagjaiból delegálták. Ítélete ellen fellebbezésnek nem volt helye. A tárgyalás menete inkább egy hadbírósághoz hasonlított, egyetlen nap alatt befejeztek egy ügyet, s a szinte jelképesen kirendelt (szintén náci) védők még ha akarták volna, sem tudták érdemben ellátni feladatukat, mivel még tanúk állítására is alig adódott lehetőségük. A büntetés leggyakrabban halál volt.

Később tovább szigorították a „kormány elleni ármányos támadások” elbírálását a *Sondergericht* (Különleges Bíróság) felállításával, amely mindig három kipróbáltan párttű bíróból állt. A védelem itt sem állt könnyebb feladat elé, mint az előzőekben.

A bírók megbízhatóságát egyébként a második Közzszolgálati Törvény (1937) garantálta, amely az „alkalmatlanok” elbocsátását lehetővé tette. Így inkább minden jogász önként belépett a Nemzetiszocialista Német Jogászok Szövetségébe. Természetesen mindez ellentmondott az alkotmány vonatkozó cikkelyeivel (102–105. és 128. cikkely: a bírói függetlenségről, a rendes bíraskodásról, a bírók kinevezéséről, a közhivatal-viselésről), de a felhatalmazási törvényből eredően a hatalomnak ezzel sem kellett törődnie. Itt jegyezzük meg, hogy Hitler a lipcsei per óta nem kedvelte különösebben a jogásznépet, mivel ott csak van der Lubbe bűnösségét sikerült bebizonyítani, a másik három kommunistáét (*V. Tanjev, B. Popov, G. Dimitrov*) nem.

Egyéb polgári és büntető ügyekre ma-

radtak a korábbi bírósági szervek, az említett módon átvizsgált bírákkal⁴².

Azonban a bíróságokon túlmenően az „igazságszolgáltatáshoz” egyéb szervezetek is kapcsolódtak, amelyek törvényesen a törvény felett álltak. Ilyen mindenek előtt a *Gestapo* (*Geheime Staatspolizei*) a jogait rögzítő Gestapo-alaptörvénnyel, mely szerint a titkosrendőrség tagjai tevékenységét bírói szerv nem vizsgálhatja felül. Ez *in praxi* annyit tett, hogy bárkit letartóztathattak, internálhattak (Dachau, Berlin, Oranienburg, Sachsenhausen, Ravensbrück, Mauthausen táborai) anélkül, hogy e „védőőrizet” (*Shutzhaft*) ellen bárhol tiltakozni lehetett volna. Az internálótáborok felett *Theodor Eick* rendelkezett az általa összeállított szabályzat segítségével, amelyben a korbácsütés még az enyhébb büntetési nemek közé tartozott.

A *Gestapo* mellett 1934. június 30-ig jelentős szerepet játszott a már említett SA, de a „hosszú kések éjszakája” után jelentőségét veszítette, s átvette Röhmék helyét Himmler és az SS, amely 1936-ban *Reinhard* („hóhér”) *Heydrich* (1943-tól dr. *Ernst Kaltenbrunner*) vezetésével egyesült a *Gestapo*-val. Az ő vezetésük alá tartozott még a biztonsági szolgálat (*Sicherheitsdienst* – SD) is.⁴³

A Harmadik Birodalom jogának további jellegzetessége volt a tett-felelősség helyett a terhelt személyéből kiinduló felelősség uralkodóvá tétele, s vele a kriminálantropológia faji ihletettségű, szélsőséges eltorzítása. Névleg ezért minden cselekményt üldözendőnek nyilvánítottak, amely az „egészséges [árja] népi érzület” ellen irányult. Mivel ezen kategóriába tulajdonképpen bármi beletartozhatott, így az állampolgárok számára a jogbiztonság és a materiális igazságosság még elvben sem minősülhetett biztosítottnak⁴⁴.

Az Alkotmány II. Főrészenek I. és II. fejezetében rögzített polgár- és szabadság-

jogok – a már említett intézkedésekből is láthatóan – a gyakorlatban egyáltalán nem vagy csak megcsúfolt formában érvényesültek. De mivel ezek eredetileg szerepeltek a mellőzött, de ténylegesen hatályon kívül soha nem helyezett alkotmányban, így általuk mégis hitelesebbnek tűnt a hitleri vezérdemokrácia, mint szabadságjogai terén a „sztálini bazár”. Úgy tetszett, hogy a polgár- és politikai jogok már nem az egyénnel veleszületett, hanem az állam által neki adományozott jogosítványok voltak.

A legtöbb társadalmi viszony megítélését a közjog normáin keresztül igyekeztek megoldani, a magánjogi szféra autonómiája fokozatosan csökkent – *in nuce*: az eredendően apolitikus viszonyok is lassan átpolitizálódtak, az állami beavatkozás minden létterületen egyre totálisabbá vált.

A Birodalom negligálni igyekezett minden polgári kori főbb törvényalkotási produktumot, hogy ezek helyét saját kodifikációs termékei vehessék át. Ilyen elven a BGB sorsa is csaknem megpecsételődött, amennyiben az addig is lehetőleg mellőzött német Ptk. helyett a nemzetiszocializmus hanyatló időszakában új, a kereskedelmi jogot is magába foglaló, kizárólag germanista alapú magánjogi kódexet, quasi néptörvénykönyvet (*Volksgesetzbuch*) próbáltak – egyébként sikertelenül – létrehozni 1939 és 1943 között.⁴⁵

Néhány további jogforrás

A Harmadik Birodalom jogforrásai közül a leggyakoribbak a kormányrendeletek voltak, de emellett néhány nagyobb jelentőségű „igazi” törvény is született, bár a *Reichstag* maga a felhatalmazási törvény után már csak négyet fogadott el összesen.

Az első ilyen 1934. január 30-án hirdették ki, s Hitler első egy évének állított emléket (újjáépítési törvény): rögzítette, hogy a korábbi tagállamok „népgyűlései”

munkájukat befejezték, a hatalmat átadták a Birodalomnak, kormányaik alárendelték magukat a birodalmi kormánynak, a kormányzók pedig magukat a belügyminiszternek (W. Frick). Mindez tehát a föderalizmus végleges megszüntetését jelentette⁴⁶.

A következő három törvény a „Nürnbergi törvények” (1935) elnevezés alatt vonult be a történelembe: két zsidótörvény és a harmadikként ide sorolt végrehajtási rendeletet. Az első, a *Zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre* (A német vér és a német becsület védelmére) című elrendelte, hogy árja vagy ezzel rokon fajú ember és zsidó között házasság nem köthető, s ha mégis megtörténik, az érvénytelen. Továbbá, hogy a házasságon kívüli közösülés zsidó és nem zsidó között tilos és börtönnel vagy fegyházzal büntetendő. Valamint az izraelita vallásúak 35 (*Ormos Mária* szerint 45) év alatti női német alkalmazottat nem tarthatnak, a német lobogót nem használhatták. A második törvény megtagadta tőlük a „birodalmi polgár” státuszt (eredetileg: alkotmány 110. c.), s legfeljebb csak politikai jogokkal nem rendelkező állampolgárok lehettek. Később még több kiegészítést fűztek ezen törvényekhez, kizárva e nép tagjait a tőzsdéről (1934), majd mindenféle üzleti tevékenységből (1938. november 8.: „Krisztályéjszaka”), a magisztrátusi székekből pedig már a nürnbergi törvények előtt, 1933-ban kirekesztették őket (első Közzolgálati Törvény, amely a zsidókon túl minden nem nácit is sújtott).

Ezek után sorra terjedt az örökös atrocitás, a diszkrimináció, a megalázó társadalmi szeparáció és az ehhez kapcsolódó feliratok megjelenése, mint például: „Zsidóknak e városba lépni szigorúan tilos”, tejboltokon: „Zsidók nem jöhetnek be” és az abszolút emberi kegyetlenség és rosszindulattal fűszerezett gyűlölet jeleként a ludwigshafeni úton: „Lassan hajts! Éles kanyar! Zsidók óránként 75 mérfölddel!”⁴⁷

(A történelem talán némi elégtételt vett mindezekért akkor, amikor tizenegy évvel később, 1946. október 16-án szintén Nürnbergben akasztották fel J. Streichert, a „zsidófalót”, bár kétségtelen és természetes, hogy ez az addigra végbement holocaust áldozatainak hozzátartozóit miben sem kárpótolhatta.)

A továbbiakban következzen néhány egyéb „törvény” és rendelet.

Rögtön 1933. február 28-án (a Rechtstag-tűz másnapján) adták ki – a már említett két jogforrás mellett – a *Zum Schutze des deutschen Volkes* (A német nép védelmére) című rendeletet, amely alapján betilthattak minden veszélyesnek nyilvánított összecsöveztelt, újságot, kiadványt. Ezzel a sajtószabadság (alkotmány 118. c.) első korlátozása megtörtént, hogy átvehesse helyét a hivatalos náci propaganda, amelyet a nem sokkal később felállított Népfelvilágosító és Propaganda Minisztérium vezetelt, élén dr. Joseph Goebbelszel. A propaganda a totális állam kiépítésében nélkülözhetetlenné vált a mozgófilmtől a rádió át a tudat alatti uszításig, de részletesebb elemzés helyett elégedjünk meg itt egy sokatmondó hitleri gondolattal: „A propaganda első feladata az emberek megszerezése a későbbi szervezet számára, viszont a szervezet első feladata az emberek megnyerése a propaganda továbbvitelére. A propaganda második feladata a fennálló állapot szétrombolása, az új tan elterjesztése, a szervezet második feladata pedig a harc a hatalomért, hogy annak birtokában az eszme végleges sikerét biztosíthassa.”⁴⁸

Egy másik lényeges elem a *Wehrmacht*, ennek felállítását a birodalmi honvédelmi törvényben rendelték el (1935), amit azonban nem hoztak azonnal nyilvánosságra, így a világ és a közvélemény még mindig Hitler pacifista békebeszédeit vette alapul a hadsereg kérdésben. Ugyan ennek előkészítésére már korábban kiadtak egy hadseregügyi törvényt 1933. júliusában, amely kivette a ka-

tonák feletti bíraskodást a polgári bíróságok hatásköréből, s ugyanakkor megszüntette a legénység választott képviseleti intézményét (Hitler ez utóbbit jól ismerte, mivel mint választott képviseleti elnök jutott el 1919-ben a DAP egyik ülésére, majd nem sokkal ezután ötvenötödikként belépett a párt soraiba), de ez az első lépés elkerülte még a külföldi szakemberek figyelmét is⁴⁹.

A Harmadik Birodalom erősen beavatkozott a munkajogba is. Először azzal, hogy 1933. május 2-án lefoglalta a szakszervezetek minden helyiségét és vagyonát, majd helyettük, valamint az Alkotmány által is elismert munkástanácsok (165. c.) utódaiaként megalakították a fasiszta megfelelőiket *NS. Betriebszellenorganisation* (NSBO, Nemzetiszocialista Üzemi Sejtszervezet) és főként *Deutsche Arbeitsfront* (DAF, Német Munkafront) néven. Mindkettő élén Robert Ley állt, mivel az NSBO tulajdonképpen a DAF-on belül működött. Egy újabb törvénnyel (*Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit*, 1934) pedig a vitás munkaügyi kérdésekben a döntési jogot ún. *treuhanderekre* (munkaügyi megbízottak) ruházta át, a munkaügyi (kollektív) szerződéseket is ők szabályozták, így kizárva a munkavállalókat az érdekérvényesítés lehetőségéből, nyilvánvalóvá téve, hogy a „náci szocializmus” mindenkinek az érdekeit védi, csak éppen az övékét nem (voltaképp az olasz *squadrik* mintájára). A munkabér-szabályozás is állami szervek kezébe került.

A munkaügyi problémáját fokozta, hogy a 1935-re már nem munkanélküliség, hanem egyenesen munkaerőhiány jelentkezett, ezért bevezették a kötelező munkaszolgálatot, szervezete a *Reichsarbeitsdienst* (Birodalmi Munkaszolgálat) lett, ami a háború előestéjére már hatalmas (fegyver nélküli) munkáshadsereggé duzzadt, így még száználmasabb látványt nyújtva, mint a korábbi SA.

Közben megtiltották a vidéki munkásoknak a városokba való beköltözést, és min-

denki számára megjelentek a munkakönyvek is (1935. február 26.), míg a sztrájkot törvényen kívül helyezték (*quasi* proskribáltak)⁵⁰.

Öröklés- és agrárjog terén a paraszti birtokok örökléséről hozott törvényt kell megemlítenünk. A porosz mintára családi hitbizomány jellegűen megalkotott nemzetiszocialista *Reichserbhofgesetz* 1933. szeptemberében minden, méretében 7,5 hektártól 125 hektárig terjedő paraszti birtokot elidegeníthetetlené és oszthatatlanná tett az egy kézben tartásuk és a birtokaprózódás meggátolása érdekében. A klasszikus hitbizománytól eltérően azonban kis mértékben megterhelhetők maradtak. A parasztság igazából nem örült e törvénynek, mivel a nagyobb kölcsönök felvételét lehetetlenné tette, s a modernizáció így csaknem imposzibilissá vált, és kicsit „földhöz kötés” (nem röghöz kötés!) szagúan hatott (itt jegyezzük meg, hogy a weimari alkotmány a polgári kori jogrend igényeinek meg nem felelő hitbizomány intézményét 155. cikkelyével eredetileg megszüntette).⁵¹

Végül az 1933-as kartelltörvényeket említjük röviden, amelyek lehetővé tették a kényszerkartellizálást a piacszabályozás érdekében (*K. Schmitt*)⁵².

Új dimenzió: a külpolitika

A totális állam kiépítésének a belpolitika és a társadalom náciifikálása mellett másik nélkülözhetetlen eleme az aktív és sikeres külpolitika folytatása volt. Igaz ez annál is inkább, mert ezen a síkon szinte csak kudarok érték a weimari köztársaságot, s Hitler propagandája is ezen sérelmek orvoslására épült számos esetben. A német nagyság hirdetése így egy idő után már nem lehetett elég: *in concreto* is be kellett mindezt bizonyítani. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ezen állt vagy bukott a rendszer léte: eredményeket kellett felmutatni a nemzetközi politika

terén ahhoz, hogy a tömegek elfogadják, de legalább ne kérdőjelezzék meg a totalitárius állam létezésének szükségességét.

A kezdeti sikereket a nemzetközi szerződések jelentették.

Már 1933. őszén tett egy meglepő lépést Hitler, de ez csak a vérkeringés minimális felerkentését jelentette a későbbiekhez viszonyítva: a négyhatalmi paktumról való tárgyalások közben a németek számára kedvező angol javaslat elvetése után (ti. London szerint az európai országok haderejének létszámát nivellálni kellett volna, s ez potenciálisan a Birodalom számára erősödést, sőt még létszám emelést is vonhatott volna maga után, mivel a versailles-i béke csupán 100 ezer fős szárazföldi haderőt engedélyezett, flottát alig, légierőt pedig jószerével semennyit) Neurath külügyminiszter bejelentette: országa kilép a Nemzetek Szövetségéből (1923-ban lett tagja a szervezetnek; az alapokmány tényleges felmondása pedig csak 1935-ben hatályosult). E meglepő tett egyértelműen jelezte a világnak: Németországban lényeges változás ment végbe, a szokásos nemzetközi „dorgálás” és irányítás már nem működhet tovább, de hogy pontosan merre tart az új irányvonal, még nem sejtette senki.⁵³

Szintén meglepte a közvéleményt a pacifista hangvételű lengyel-német paktum 1934 januárjában, amely kimondta, hogy a két ország közös ügyeik megoldásában mellőzi az erőszakot. Nem okvetlenül Hitlerék érdeme, de egy évvel később a Saar-vidék hovatartozásáról döntő népszavazás pedig a terénüm visszacsatolását eredményezte, s a közvélemény ezért is a Führer nyakába helyezte a babérkoszorút.

Az 1935 júliusában aláírt angol-német flottaegyezmény viszont egyértelmű áttörést jelentett a hadseregfejlesztésben válaszul a néhány héttel korábban megkötött francia-szovjet szerződésre. Az egyezmény lehetővé tette Németország számára, hogy brut-

tó-regisztrertonna úrtartalomban mérve Anglia hadihajóparkjának 35%-áig felfejlessze a saját flottáját⁵⁴.

A leglényegesebb folyamatok azonban 1936-ban kezdődtek, és Münchenig tartottak: a Rajna-vidék remilitarizálása, az *Anschluss*, a spanyol polgárháború és a müncheni konferencia. A továbbiakban röviden ezekről foglalkozunk.

A versailles-i békeszerződés egyik legfőbb pontja volt a Rajna-vidék demilitarizált övezetté történt nyilvánítása, amely fenntartását alapvetően Franciaország lett volna hivatott garantálni. A sérelmet fokozta a Locarnóban tartott konferencia, ahol mind ezt megerősítették (1925). A franciák a Szovjetunióval kötött német ellenes paktumokkal (1935. május) pedig csak olajat öntöttek az amúgy is fellobbant tűzre, hiába próbálta lebeszélni őket az előrelátóbb angol diplomácia. Hitler ugyanekkor kedvező helyzetbe került: a Londonnal megkötötte a flottaegyezményt, így a brit diplomácia gesztusait maga mögött tudhatta, ráadásul szovjet kérdésre Anglia kijelentette, hogy egy esetleges Rajna-vidéki német aktivitás esetén valószínűleg nem tudna érdemben beavatkozni, a Szovjetunió sem állt a helyzet magaslatán saját belügyei (1936-os éhhalálhullám, „tisztogatások”) és az őt Németországtól elválasztó, s a németekkel kötött barátsági szerződést büszkén lobogtató Lengyelország miatt, mivel előbb ezen is át kellett volna vonulnia. Az olaszok túlzottan elfoglalták magukat Etiópiával (a németek még jelképesen támogatták is őket fegyverszállítmányokkal), meg az olasz fasizmus amúgy kimondatlanul is válságát élte, amely megoldásához a *Ducé*nek feltétlenül szövetségesre lett szüksége, s bár a német-olasz kapcsolatok még csak kialakulóban voltak 1935–1936 fordulóján, így sem mert Mussolini kockáztatni. Tehát Franciaország egyedül maradt, *s volens nolens* meghátrálva tűrte, hogy a háborúra valójában még felkészület-

len Wehrmacht könnyű szerrel bevonuljon a történelmileg mindenképp Németországhoz tartozó területre (1936. március 7.), felmondva ezzel a locarnói szerződést. Hitler tehát igazából nem vállalt még nagy kockázatot, bár *Guderian* vezérezredes minimális francia ellenállás(!) esetére is (titkos) visszavonulási parancsot kapott⁵⁵.

Az 1936-os év ezek után Olaszország és Németország „egymásra találását” tartogatta még a világpolitika számára (október: *Berlin-Róma tengely*), valamint az eredeti fajelmélet ellenére is létrehozott német-japán antikomintern paktumot (november 25.), melyhez a következő évben Olaszország is csatlakozott (*Berlin-Róma-Tokió tengely*) csakúgy, mint később Magyarország, Spanyolország, Bulgária, Dánia, Finnország, Horvátország, Románia, Csehszlovákia, Mandzsukuo és nankingi kínai kormány. Valamint kirobant az itt nem részletezendő spanyol polgárháború, kitűnő lehetőséget adva Hitlernek, hogy német háború nélkül is harcban próbálja ki új hadigépezetét (bár valójában az általa nyújtott támogatás messze elmaradt az olaszokéhoz képest, *Franko* mégis lekötelezettje lett).

Azonban, ami igazán sokkolta a nemzetközi diplomáciát, az természetesen az *Anschluss* volt. A „csatlakozás” mindig is foglalkoztatta Hitlert, s ez alapvetően bécsi évei alatt fogalmazódott meg benne, ahol és amikor megismerkedett a Monarchia-ellenes *Alldeutscher* irányzattal, amely a későbbi összbírodalmi elképzeléseinek az alapja lett. Ide és a békeszerződésekre (Versailles, Saint Germain-Laye) vezethető vissza Ausztria elrablásának gondolata, amely már a *Mein Kampf*ban is felsejlett.

A terv előkészítése 1937 novemberétől kezdődött azzal, hogy módszeresen félreállította a művelet ellenzőit (Neurath külügyminiszter, *von Fritsch* marsall, *von Blomberg* marsall), majd létrehozta a *Wehrmacht* új főparancsnokságát *Oberkommando der Wehr-*

macht (OKW) néven, vezetőjévé *Wilhelm Keitel* tábornagyot nevezte ki. Az Obersalzbergbe tárgyalni érkező *Schuschnigg* kancellár mondanivalóját gyakorlatilag ignorálta, s közölte vele, hogy késedelem nélkül nevezze ki *Seyss-Inquart*ot belügyminiszterre (az osztrák náci mozgalom vezére). Az osztrák kancellár hazatérve inkább népszavazás mellett döntött, amelynek Hitler nem örült, mivel kétségesnek mutatkozott a győzelem. Kénytelen kellett összevonatta a haderőt a már előre kidolgozott tervek alapján.

Nemzetközi ellenállástól *Mussolini* utolsó pillanatban befutott telefonja alapján nem kellett tartania: az immáron A. N. *Chamberlain* által vezetett angol diplomácia gyakorlatilag kijelentette, hogy az osztrák kérdésben ő nem kompetens, a Szovjetuniót az előzőekben már említett akadályok most is feltartották, Olaszországból pedig a *Duce* telefonon azt közölte, hogy részéről szabad kezét ad. Magyarország miniszterelnöke, *Darányi* március 5-i győri beszédében a jobbra tolódás mellé állt, Románia és Jugoszlávia e kérdésben nem számított mérvadónak, Csehszlovákiától pedig senki sem várhatta komolyan, hogy bármilyen lépést tegyen. Különben is mindenki tudta, hogy ő is Hitler listáján szerepel, így a „magas” francia kormány megint egyedül maradt, és a szokásos visszavonulást tanúsítva néhány tiltakozó megnyilatkozás közepette tűrte, hogy ismét neveltség tárgyává váljon az általa tervezett európai *status quo*val együtt.

Így március 12-én Ausztria *Ostmark des Grossdeutschen Reiches* (a Nagynémet Birodalom Keleti Tartománya) néven német tartománnyá vált, területét *Gau*kra osztották, kormányzója *Seyss-Inquart* lett, a kiírt népszavazás Németországban a szokásos 99%, Ausztriában 99,75%-os helyeslést mutatott⁵⁶.

Az újabb beharangozott célpont a nemzeti egység visszaállítása érdekében a Szudéta-vidék volt, amely akkor köztudottan a

térképállam Csehszlovákiához tartozott. A hadműveletek kezdete október 1-jére tételeződött, ezt szeptemberre már mindenki sejtette Európában (*Fall Grün* hadművelet).

Több előjáték (szeptember 15., 22-23.) után sor került az angol diplomácia által kezdeményezett és sorsdöntőnek mutakozó müncheni konferenciára: Hitler, *Daladier*, *Mussolini* és a még *Baldwinn*nál is korlátozottabbnak tartott *Chamberlain* között. Szeptember 29-én a megoldási tervet a *Duce* terjesztette elő (tíz hosszú évvel később kiderült, hogy azt valójában Berlinben fogalmazták meg, onnan telefonon diktálták le *Ciano* külügyminisztériumának, ahol sebtében lefordították, és így kész is volt az „olasz” javaslat). Az angol és a francia miniszterelnök lelkendezett, majd az előbbi az egyetlen komoly problémájaként a cseh kormány kártalanításának kérdését vetette fel, amire Hitler memorabilis csattanója következett, mely szerint semmiségekre nincs idő, de *Chamberlain*nek annyit mégis sikerült elérnie, hogy a cseh nagykövetet a végső tárgyalás ideje alatt mégis ott lehessen – legalább a szomszéd szobában. Dr. *Vojtech Masny* követ és *Hubert Masarik* külügyminiszter ült is egy egész délutánt és egy fél estét, miután végre *Horace Wilson* brit tanácsadó, *Francois-Poncet* berlini francia nagykövet és a két miniszterelnök elé kísérték őket, akik közölték velük a kiűritendő területek elhelyezkedését (28 ezer km², 2,8 millió szudétanémet) és a kiűritési határidőt (október 10.), majd azt kezdték magyarázni a két csehnek, hogy végül is jó ez így, illetve hogy lehetett volna rosszabb is... Másnap reggel *Chamberlain* még két órán át untatta Hitlert egy hosszúra nyúlt semmitmondó beszéddel – akit egyébként e megegyezéssel egy készülő puccstól mentett meg, mely keretében aláírtak egy *in praxi* értelmetlen nyilatkozatot a további békés együttműködésről.⁵⁷

A konferencia minősítését illetően a brit

domíniumok egymást túllicitálva forró gratulációk közepette áradoztak Chamberlain „kitűnő” diplomáciai teljesítményéről, egekig magasztalva a valójában megalázkodott miniszterelnököt „a béke megőrzésére tett szakadatlan erőfeszítéseieért”⁵⁸. A reális értékelést egyedül Churchill mert kimondani: „Azzal kezdem, hogy teljes és tökéletes vereséget szenvedtünk, s Franciaország még nagyobb vereséget szenvedett, mint mi... Háború nélkül vertek meg bennünket... De... ez csak a leszámolás kezdete. Ez csak az első korty, az első csepp a keserű pohárból, amit évről évre odatartanak az ajkunkhoz, ha nem szedjük össze magunkat...”⁵⁹

Churchillnek igaza volt: ez talán a legnagyobb megaláztatás, ami valaha angol és francia diplomáciát ért. A két állam vezetői ahelyett, hogy megakadályozták volna Hitler grandiózus tervét, szégyenteljesen kapituláltak, mondván, hogy ezzel meghozták Európa számára a békét. Rajtuk kívül mindenki tudta, hogy ez nem igaz. Mindezek után már csupán hab volt a tortán, hogy a Führer 1939 márciusában mégis protektorátusa alá helyezte Csehszlovákiát.

Egyébként pedig – párhuzamosan a számára kedvező nemzetközi szerződések megkötésével – a Birodalom felmondta a későbbi céljait gátló, a békét *quasi* szavatoló nemzetközi dokumentumokat, ideértve a versailles-i békeszerződés jelentős részét is (kivéve a Kellog–Briand paktumot [1928], s később egyrésről ez a mulasztás biztosított jogi alapot a nürnbergi per vádlottjainak felelősségre vonásához).

Számvetés

A Harmadik Birodalom totális állama ezzel kiépült – s ebben a többi nagyhatalom is közrejátszott, mint láttuk –, előtte a nemzetközi diplomácia fejet hajtott, s vele egyidejűleg Adolf Hitler lett valóban a német milliók mindenek felett álló Führere.

Az angol-francia politikai vezetés felelőségét nem lehet elhallgatni, mivel Hitler mindvégig nem titkolta kétoldalas kártyalapokkal játszott – a maga nemében mesteri – totális „partiját”: a lapok egyik felén az aktuális belpolitikai és nemzetközi háttérnek megfelelő, hol pacifista, hol áttetszően leplezett, de mindig magyarázható voluntarista profilja látszott (és a világ csak ezt figyelte), míg a másikon 1927 óta (első részében 1925-től kezdődően) – mintegy *filius ante patrem* – teljes nyíltsággal állt a *Mein Kampf*, csak komolyan olvasni és megérteni kellett volna. Ahogyan ezt dr. Goebbels is megjegyezte Norvégia elfoglalásakor: „1933-ban a francia miniszterelnöknek azt kellett volna mondania (és, ha én lettem volna a francia miniszterelnök, én meg is teszem), hogy ‘az új birodalmi kancellár az az ember, aki megírta a Mein Kampft, amiben ez és ez áll. Ez az ember nem tűrhető meg a közelünkben. Vagy eltűnik, vagy bevonulunk!’ De nem tették ezt. Békén hagytak minket, hagyták, hogy átcsúszunk a kritikus ponton, hogy kikerüljük a veszélyes zátonyokat. És amikor készen voltunk, jól felfegyverkezve, jobban, mint ők, akkor elkezdtek [!] a háborút!”⁶⁰

A tömegszimpátia sem véletlen: a német népnek a háború előestéjére alapvetően békés, néhol egyenesen alkotmányos színezetű úton történő felemelkedést hozott, s az egyes egyén számára, amennyiben nem mutatkozott nyíltan rendszerellenesnek és nem volt zsidó származású, egzisztenciálisan is biztonságot teremtett, mivel a gazdaság közben stabilizálódott, s a bemutatott törvények és törvénykezés ellenére is az átlagpolgár (és a társadalom nagy része ilyen volt!) létét nem veszélyeztette (tehát nem minősült mindenki számára egyértelműen a *Retegés Birodalmának*).

Ami a karaktert illeti: kereken két évtized telt el, míg Hitler a *Deutsche Arbeiterpartei*-ba való belépésétől számítva elérte a *Mein Kampf*-ban már körvonalazott totális állam-

nak teljes megvalósítását. Az első tíz év (1919–29) még az ismeretlen, akár puccs árán is feltörni vágyó, ám börtönéve alatt türelemre higgadt politikust rejtette, a második viszont a történelem egyik legösszetettebb személyiségét mutatta meg a világnak, aki módszeresen, lépésről lépésre haladva, kezdetben az alkotmányosság leplébe burkolózva építette ki a világ maga nemében legtökéletesebb totalitárius államát. Bár – miként rámutattunk – számos, Hitleről függetleníthető gazdasági, társadalmi, nemzetközi és egyéb politikai jelenség is közrejátszott mindebben, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a Harmadik Birodalom Hitler állama, ő képzelte el, az ő „harca” valósította meg, mígnem sorsa is – ahogy végrendeletében írta – eggyévált a sas birodalmáéval.

A létrejött állam valódi arcát sokan nem ismerték fel akkoriban, vagy nem is igazán akarták. Ennek az állapotnak a tartósulásáról a háborúig pedig gondoskodott a Führer és a Harmadik Birodalom, mely így – ha nem is ezeréves, de – valóban emlékezetesebb lett, mint a vilmosi (bismarcki) császárság vagy mint a Német-római Birodalom.

A XX. század második felére súlyos örök-

séget testálva, a vizsgált folyamatok arra fókuszáltak a figyelmet, hogy a demokrácia sokkal törekenyebb állami-társadalmi princípium, mint amilyennek korábban gondolták, s az emberi jogok védelme nem realizálható csupán a pozitív belső jog szabályozása által, hiszen az *de iure* jogszerűvé tette az emberiséget ért sérelmeket. Egyfelől – ha furcsán hangzik is – a demokrácia sem nélkülözheti az ideológiai alapot, sokan ennek hiányával is interpretálják a szélső jobb- és baloldali ideológiák expanzióját a évszázad első harmadában. Másfelől felismerték: az emberi jogok védelmének nemzetközi dimenziókat kell öltenie mind regionális, mind univerzális szinten. Ezek alapján fogalmazódott meg az európaiság eszméje, szerveződött meg 1949. május 5-én az Európa Tanács, ennek jegyében fogadta el az ENSZ az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát* 1949. december 10-én New Yorkban, s az Európa Tanács az *Emberi Jogok Európai Egyezményét* 1950. november 4-én Rómában. Mindkét dokumentum egyik fő céljaként azt hivatott biztosítani, hogy az embert megillető alapvető jogokat ne érhesse olyan mérvű csorba, mint amilyet a Harmadik Birodalomtól kellett elcszenvedniük.

Jegyzetek

- ¹ ORMOS MÁRIA: *Hitler*. Budapest, 1997. (A továbbiakban: Ormos) 136–141., TOKODY GYULA–NIEDERHAUSER EMIL: *Németország története*. Budapest, 1983. (A továbbiakban: Tokody–Niederhauser.) 331–332., valamint MÓZES MIHÁLY: *Az ipari forradalmak kora*. Budapest, 1991. 83–86.
- ² Ormos: i m. 158.
- ³ VAJDA MIHÁLY: *A fasizmusról*. Budapest, 1995. (A továbbiakban: Vajda.) 106–107.
- ⁴ TOKODY GYULA: *Németország története (1871–1990)*. Debrecen, 1993. 24.
- ⁵ Lásd Hitler fajelméletét in ADOLF HITLER: *Harcom* [Mein Kampf]. Interseason Editions, 1996. 171–195.
- ⁶ WILLIAM L. SHIRER: *A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása*. 1996. 73.
- ⁷ Ormos: i. m. 139.
- ⁸ Tokody: i. m. 25.
- ⁹ Vajda: i. m. 104–108.
- ¹⁰ Vajda: i. m. 126–128.
- ¹¹ Ormos: i m. 149–150.
- ¹² Shirer: i. m. 75.
- ¹³ Ormos: i. m. 161.
- ¹⁴ Ormos 156., Tokody–Niederhauser 303.
- ¹⁵ Ormos: i. m. 158.
- ¹⁶ A Geli-szerelemről lásd: Shirer: i. m. 81–82., Ormos: i. m. 142–143. és 165–166.

- ¹⁷ Hitler az állampolgárságról alkotott véleményét lásd: *Mein Kampf* 233–235.
- ¹⁸ Shirer: i. m. 97–98.
- ¹⁹ Ormos: i. m. 175–176.
- ²⁰ Shirer: i. m. 101–102., Tokody–Niederhauser: i. m. 306–307.
- ²¹ A Meissner államtitkár által felvett jegyzőkönyvből in Ormos: i. m. 181.
- ²² Ormos: i. m. 183.
- ²³ Ormos: i. m. 187–195., Shirer: i. m. 108–115.
- ²⁴ Göring 1942-ben a Führer születésnapján ezt mondta: „Én vagyok az egyetlen, aki igazán ismeri a Reichstagot, mert én gyűjtöttem fel!” in Shirer: i. m. 119.
- ²⁵ Ormos: i. m. 202., vö.: a weimari alkotmány 48. cikkely (2) bekezdése, ill a 114., 115., 117., 118., 123., 124. cikkely in HORVÁTH PÁL (szerk.): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba*. Budapest, 1996. 287–288., 293–295.
- ²⁶ Tokody–Niederhauser: i. m. 310., Shirer: i. m. 120., Ormos: i. m. 203–204.
- ²⁷ IAN KERSHAW: *The „Hitler Myth”. Image and Reality in the Third Reich*. Oxford, 1989. 51–53.: „Catholic areas, such as in Lower Bavaria, where the increase in the Nazi vote compared with the July election of 1932 amounted to 22,9 per cent.”
- ²⁸ Kershaw 54.: „The German people has liberated itself from the nightmare which bore down on it for so many years, and started on the way of a new and blessed era.”
- ²⁹ Shirer: i. m. 139–141.
- ³⁰ Bertold Brecht ismert szöveghelyével élve: létrejött a „Rettetés Birodalma”.
- ³¹ Shirer: i. m. 167–169. és 706–707., Tokody: i. m. 27–28.
- ³² Shirer: i. m. 75.
- ³³ Ormos: i. m. 214–215.
- ³⁴ HORVÁTH PÁL (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet*. II. köt. Budapest, 1996. 212–216. és Cs. KISS LAJOS: Totalitárius uralom – totális állam. In *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcsélet köréből*. Szerk. Takács Péter. Miskolc, 1997. 141–152.
- ³⁵ Shirer: i. m. 168. és 74., Ormos: i. m. 282.
- ³⁶ Horváth: *Összehasonlító...* i. m. 215.
- ³⁷ Hitler kijelentése egy jogásznapon. Ormos: i. m. 220.
- ³⁸ Göring szavai nyomán. Shirer: i. m. 164.
- ³⁹ Ormos 244. és az Alkotmány 109. cikkelye. Horváth: *Bevezetés...* i. m. 293–294.
- ⁴⁰ Ormos: i. m.
- ⁴¹ RUSZOLY JÓZSEF: *Európa jogtörténete. Az „újabb magánjogtörténet” Közép- és Nyugat-Európában*. Budapest, 1996. 252.
- ⁴² Shirer: i. m. 164–168., Horváth: *Bevezetés...* i. m. 292–293.
- ⁴³ Ormos: i. m. 278–279., Shirer: i. m. 167–168., lásd még: *A Harmadik Birodalom hadviselése*. Salamander Books Ltd, 1996. 72–77., valamint SA alap gondolatok: *Mein Kampf*. 296–289.
- ⁴⁴ Lásd Horváth: *Összehasonlító...* i. m. 216–220.
- ⁴⁵ Ruszoly J.: i. m. 165.
- ⁴⁶ Shirer: i. m. 123.
- ⁴⁷ Ormos: i. m. 255–256., Shirer: i. m. 143., 164. és az Alkotmány 109–113. c. in Horváth: *Bevezetés...* i. m. 293–294.
- ⁴⁸ *Mein Kampf* 305.
- ⁴⁹ Ormos: i. m. 253., Shirer: i. m. 128., a Wehrmacht leírását lásd részletesen: *A Harmadik Birodalom hadviselése* 133–321.
- ⁵⁰ Ormos: i. m. 262–264., Shirer: i. m. 125., Ruszoly J.: i. m. 374.
- ⁵¹ Ormos 269., Ruszoly J.: i. m. 343., Horváth: *Bevezetés...* i. m. 300. (Alk. 155. c.)
- ⁵² Ormos: i. m. 267.
- ⁵³ Ormos: i. m. 224–229.
- ⁵⁴ Tokody–Niederhauser: i. m. 318., Tokody: i. m. 28–29.
- ⁵⁵ Shirer: i. m. 179–182., vö. E. O. Lorimer: *What Hitler wants*. Penguin Books Limited, 1939. 131.: „He had not brought there

was a 5 per cent chance of success, but he gambled – and won.”

⁵⁶ Shirer: i. m. 191–219., Ormos: i. m. 298–306., Tokody–Niederhauser: i. m. 320., NAGY KÁROLY: *A nemzetközi jog, valamint Magyarország külkapcsolatainak története*. Lakitelek, 1995. 64–65.

⁵⁷ Shirer: i. m. 254–264., lásd térképpel: A

XX. század krónikája. Budapest, (é. n.) 531–533., Nagy K.: i. m. 65–66.

⁵⁸ HENRY KISSINGER: *Diplomácia*. Budapest, (é. n.) 311–312.

⁵⁹ STANISLAV BUDÍN: *Churchill élete*. Inter M. D., (é. n.) 84–85.

⁶⁰ Kissinger: i. m. 291.

Pihenő

Képek az Imperial War Museum anyagából

A londoni székhelyű Birodalmi Hadi Múzeum gyűjteményében jelentős részben találhatóak eredeti, a korszakból származó relikviák, fegyverek, egyenruhák. Az eredeti tárgyak mellett rengeteg korhű másolatot is találhatunk, melyek a lehetőségekhez képest pontos másolatok s így olyan eseményeknek, személyeknek állítanak emléket, akiktől, amiktől a háború forgatagában nem maradt fenn kiállítható tárgy.

1. ábra

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM BEJÁRATA. A ELŐTÉRBE LÁTHATÓ KÉT HATALMAS HAJÓÁGYÚ A RAMILLIES BRIT CSATAHAJÓ FŐFEGYVERZETÉT KÉPEZTEK. TÖMEGÜK 102 TONNA, KALIBERÜK 35 CM.

Pihenő